

ДЖАМАНКУЛОВА К.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
ДЖАМАНКУЛОВА К.Т.
КНУ им. Ж.Баласагына
DZHAMANKULOVA K. T.
KNU J. Balasagyn

ПРОФЕССОР К. ДЫЙКАНОВДУН ИЛИМИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА К. ДЫЙКАНОВА

SCIENTIFIC ACTIVITY OF PROFESSOR K. DYKANOV

Аннотация: Макалада профессор К.Дыйканов 1941-жылы Кыргыз пединститутуна окууга кирип, бирок Улуу Ата мекендик согуш башталганда ага катышып, ал жактан мекенге келгенден кийин, окуусун аяктагандыгы айтылат. Анын КР ИАда аспирантурада окуп, «Кыргыз тилиндеги зат атоочтор» деген темада кандидаттык диссертациясын жактагандыгы жана аталган мекемеде илимий кызматкер, андан соң ЖОЖдордо кафедра башчысы, ага окутуучу, доцент, профессор болуп иштегендиги белгиленет. Макалада окумуштуунун —Кыргыз тилиндеги зат атоочтор», —Кыргыз тилиндеги ндннлр», —Кыргыз тилиндеги г амматикалык терминдердин сөздннл деген эмгектери жарык көргөнднн жана —Кыргыз тилинин морфологиясы », —Кыргыз жазуусунун тарыхынан аттуу эмгектерге авторлош болгондугу маалымданат. Кийин —Кыргыз тилинин тарыхынан кайрадан басмадан чыккандыгы, ошондой эле «Манас» эпосунун жиги алфавиттик сөздннн », —Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттнн сөздннн л тнзгөнднн айтылат. К.Дыйкановдун ЖОЖдун студенттери нчнн таблица тнрнндө жазган кыргыз тили бир нече жолу басмадан жарык көргөн. Макалада профессор К.Дыйкановдун кыргыз тилинин җннншнннҗ чоң салым кошкон окумуштуу экендиги баса белгиленет.

Аннотация: В статье говорится о том, что профессор К.Дыйканов поступил в Киргизский педагогический институт в 1941 году, но началом Великой Отечественной войны встал на защиту Родины. После окончания войны возвращается на учебу и заканчивает ее. говорится, что он учился в аспирантуре в АН КР и защитив кандидатскую диссертацию на тему «Существительные в кыргызском языке », работал научным сотрудником в данном учреждении, а затем работал в вузах страны. Был заведующий кафедрой, старшим преподавателем, получил звание доцента и стал профессором. В статье сообщается, что ученым опубликованы такие работы, как «Имя существительное в киргизском языке», «Гласные в кыргызском языке », «Словарь грамматических терминов», а также труды в соавторстве «Кыргыз тилинин морфологиясы » и «Кыргыз жазуусунан тарыхынан». Позже он переиздал «Из истории кыргызской письменности», создал «Жиги алфавитный словарь эпоса «Манас», «Обратно и обратно-алфавитный словарь киргизского языка ». Несколько раз издавался кыргызский язык, написанный К.Дыйкановым в виде таблиц для студентов вузов.

статье подчеркивается, что профессор К. Дыйканов – ученый, который внес большой вклад в развитии кыргызского языка.

Annotation: The article says that Professor K. Dyikanov entered the Kyrgyz Pedagogical Institute in 1941, but at the beginning of the Great Patriotic War he defended the Motherland. After the end of the war, he returns to study and finishes it. It is said that he was a postgraduate student at the Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic and having completed his Ph.D. thesis on the topic —Nouns in the Kyrgyz language, worked as a researcher in this institution, and then worked in the country's universities. He was the head of the department, senior lecturer, received the title of associate professor and became a professor. The article reports that such works as —Noun in the Kyrgyz language name, —Vowels in the Kyrgyz language, —Dictionary of grammatical terms, as well as co-authored works —Kyrgyz tilinin morfoloгиyasyl and —Kyrgyz zhazuusunan tarynan have has been published. Later he republished "From the history of the Kyrgyz language", created an alphabetical dictionary of the epic "Manas", "Negative and reverse alphabetical dictionary of the Kyrgyz language». The Kyrgyz language was published several times, written by K. Dyikanov in the form of tables for university students. The article emphasizes that Professor K. Dyikanov is a scientist who has made a great contribution to the development of the Kyrgyz language.

Негизи сөздөр: кыргыз тили, зат атоочтор, нндннлөр, терминдердин сөздүгү, морфология, жазуунун тарыхы, алфавиттик сөздүк.

Ключевые слова: кыргызский язык, имя существительное, гласные, словарь терминов, морфология, история письменности, алфавитный словарь.

Keywords: Kyrgyz language, noun, vowels, glossary of terms, morphology, history of writing, alphabetical dictionary.

Карбоз Дыйканов (1922-1999)-көрүнүктүү тилчи, окумуштуу, филология илимдеринин кандидаты (1955), профессор (1989), «Элге билим берүүнүн отличниги» (1970), «Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими» (1983), СССР Жогорку кеңешинин Грамотасы, 9 медалдын ээси.

Карбоз Дыйканов 1941-жылы Фрунзедеги Кыргыз пединститутуна кирген. Бирок Улуу Ата Мекендик согушка катышкандыктан, окуусу нзгнлтнкке учураган. Согуш маалында жаракат алып, мекенге кайтып келген соң, болочоктогу окумуштуу пединституттан окуусун уланткан. 1949-жылы окууну аяктап, аталган пединституттун педагогика кафедрасына ассистент болуп иштеп калган. 1950-жылы СССР ИАсынын Кыргызстандагы филиалына аспирантурага өткөн.

К.Дыйканов 1955-жылы «Кыргыз тилиндеги зат атоочтор» деген темадагы кандидаттык диссертациясын Казак Республикасынын ИАсынын Тил институтунда ийгиликтүү жактаган. Андан соң Кыргыз Республикасынын ИАнын Тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматкер, 1956-1959-жылдары Фрунзедеги Кыргыз мамлекеттик сырттан окуу педагогикалык институтунда кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын башчысы, 1964-жылдан баштап Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасына улуу окутуучу, 1968-жылы доцент, 1989-жылдан баштап кафедранын профессору болуп эмгектенген. 1986-жылы аталган кафедранын башчысы болгон.

1955-жылы К.Дыйкановдун —Имя существительное в киргизском языке[1] аттуу монографиясы жарык көргөн. Бул эмгекте биринчи жолу кыргыз тилиндеги зат атоочтор атайын илимий иликтөөгө алынган. 1-бапта зат атоочтордун лексикалык мүнөздөмөсүн

берилген. Зат атоочтордун маанилерине жараша бөлүнүшүн анализге алынган. Кыргыз тилинде жана Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде кездешкен сөздөр төрт топко жиктелип, мисалдар менен талданган. Автор азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн бир бөлүгүн байыркы жазма эстеликтерде кездешерин белгилеп, аларды маанисине жана формасына жараша төмөнкүдөй төрт бөлүккө бөлгөн : 1) байыркы мезгилден бери формасы жана мааниси дал келген сөздөр; 2) эски мааниси сакталып, бирок айрым фонетикалык өзгөрүнгө дуушар болгон сөздөр; 3) мурунку формасы сакталып, бирок маанисин өзгөргөн сөздөр; 4) азыркы сөздүн составда кездешпеген сөздөр (колдонуудан чыгып калган же анын ордуна башка сөздөр колдонулган учурлар) жана аларды кыргыз тилиндеги сөздөргө салыштырган [1, 28 - 32]. К.Дыйканов бул мисалдарды таблицалар менен берген. Араб, иран, кытай тилдеринен сөздөр уйгур, татар, өзбек тилдери аркылуу киргендигин жана алар кыргыз тилинин ошол мезгилдеги фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө жараша өзгөрүүлөргө (кээде маанилик жактан да) дуушар болгондугун белгилеген [1, 32 -36]. Ошондой эле XIX к. ортосунан жана XX кылымда орус тилдеринен кирген сөздөр анализге алынган [1, 36-41]. Кыргыз тилинде жана Орхон - Енисей жазууларында кездешкен сөздөр 4 топко жиктелип, алар мисалдар менен талданган . 2-бапта зат атоочтордун жасалышы иликтенген [1, 42-71]; 3-бапта зат атоочтордун сөз өзгөрүшүн формалары талдоого алынган [1, 71-102].

1957-жылы К. Дыйканов жана К. Кудайбергенов тарабынан жогорку окуу жайлары нчүн жазылган «Кыргыз тилинин морфологиясы » [2] деген окуу куралы басмадан чыккан.

Анда сөз түрлөрүнүн : зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактоочторду К.Дыйканов, ал эми этишти аягына чейин С.Кудайбергенов жазган.

Окуу куралында сөз мүчөлөрүнүн формасына карай бөлүнүшүн сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр [2, 15 -25] деп берилген. К.Дыйканов тарабынан зат атооч [2, 33], зат атоочтун род категориясы, зат атоочтун грамматикалык род категориясы [2, 35 - 37], зат атоочтордун жандуу жана жансыз зат категориясы [35] тууралуу маалымат орун алган. Энциклүн зат атоочтор [2, 40 -42], зат атоочтун составына карай бөлүнүшүн [2, 42], зат атоочтун жасалышы [2, 42-54], зат атоочтун сөз өзгөртүүчү категориялары [2, 54 -70], зат атоочтордун келип чыгышы [2, 72 -76], башка тилден келген зат атоочтор [2, 76-80] кеңири талданган. Ошондой эле сын атооч, сапаттык жана катыштык сын, сын атоочтун даражалары, сын атоочтун түзүлүшүнө карай бөлүнүшүн, татаал сын атоочтор, башка тилден кирген сын атоочтор [2, 81-97], сан атооч, сан тоочтун келип чыгышы, түрлөрүн [2, 97 -106], ат атооч, жактама ат атоочтор, сурама ат атоочтор, ат атоочтун сөз мүчөлөр менен айкалышы [2, 106], тактооч, тактоочтордун морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен жасалышы [2, 106 - 118] каралып, алар таблицалар, мисалдар менен жабдылган.

1958-жылы К.Дыйканов, С.Кудайбергенов, Ю.Яншансин тарабынан жазылган —Кыргыз жазуусунун тарыхынан [3] аттуу эмгек жарыкка чыккан. Аталган эмгекте жазуунун түрлөрүн жөнүндө кыскача түшүнүк берилген, андан соң Орхон-Енисей жазуусу тууралуу маалыматтар, алардын изилдениши, окулушу, жарыяланышы каралган. Дыйканов: «Археологдор тапкан рун жазуусун окуп -билүүнү түрк элдеринин тарыхын билүүгө негиздүү булактын бири болуп калды» [3, 10],- деген.

1959-жылы К.Дыйкановдун «Кыргыз тилиндеги ндүүлөр» [4] деген эмгеги жарык көргөн. Окумуштуу эмгектин баш сөзүндө кыргыз тилинин ндүүлөр системасы менен бирге тыбыштарды орфографиялоо маселеси азыркы кыргыз алфавитинин

негизинде берилди деп жазган [4, 7]. Мында фонетика тууралуу жалпы маалымат, жазуу тууралуу тншннк берилип, алфавит, тамга жана тыбыш, тыбыш жана фонема, ннднн жана ннснз тыбыштар, алфавиттеги тамгалар, тамгалардын жазылышы, фонемалардын колдонушу каралган [4, 8-26]. Нндннлр кеңири талдоого алынган, кыска нндннлр, кыргыз тилиндеги сингармонизм кубулуштары талданган, алар бир нече тнрк тилдери (казак, хакас, тувин, осмонтнрк, тнркмен тилдеринен) жана байыркы тнрк тили (орхон-енисей эстелиги боюнча) менен салыштырылган [4, 36-40]. Окумуштуу азыркы тнрк тилдери кандайдыр бир убактагы биримдик бир тилден диалектилерге ажырап, ал диалектилер акырындап элдик тилде җснн процесинде пайда болгон деп жыйынтыктаган [4, 41]. Ошондой эле эмгекте нндннлрдн алмашып айтылышы, качкын нндннлр, келгин нндннлр анализденген, нндннлрдн казак, уйгур, җзбек (Ташкент диалектисинде жана башка диалектилеринде) берилиши салыштырылган [4, 41 -48]. Созулма нндннлр [4, 41-51] анализденген, алар башка тилдерге (алтай, хакас, шор, тувин, казак, тнркмен) салыштырылып, алардын айырмачылыктары талданган. Кыргыз тилинде жана тектеш тилдерде созулмалардын пайда болушу (4, 59), ошондой эле созулма нндннлрдн ээрчиши [4, 64] каралган.

1980-жылы К.Дыйкановдун А.Дыйкановдун —Кыргыз тарыхынан [5] аттуу жогорку окуу жайлары нчнн эмгеги жарык крҗҗн. Эмгекте кыргыз тилинин лексикасында байыркы Орхон-Енисей доорунан тартып, ушул кннҗ чейин жашап келген тл сҗздлр менен башка тилдерден кабыл алынган чет сҗздлр этимологиялык жана статистикалык планда берилген. Анда тилдердин лексикалык карым-катышы, этимология маселелери, кыргыз тилине кабыл алынган сҗздлрдн диахрондук, синхрондук абалы, иран тилинен кабыл алынган сҗздлр, араб тилинен, орус тилинен кабыл алынган сҗздлр, кыргыз тилине орус тилинин тийгизген таасири, орус тилинен кабыл алынган сҗздлрдн таасири, статистикасы, ннснзлрдн жайгашуу орду, ннснзлрдн айкалыш тизими, ннснзлрдн топтолушу, сҗздлрдн җздлштнрнлншн, тл сҗздлрдн тарыхый аспектиде талдоо, монгол, кыргыз тилине орток лексика, лексикадагы тл сҗздлрдн тектештиги, сҗздлрдн семантикалык маанисине жараша бҗлнштнрнн, лексикадагы сҗздлрдн тыбыштык җзгҗчелнҗн, кыргыз тилинин байыркыдан калган лексикасы, кыргыз тилиндеги фонетикалык кубулуш деген темалар камтылган [5, 9 - 149]. Окумуштуу: —Тилдердин генеологиялык жакындыгы, же бҗлҗкчҗ экендиги алардын грамматикасы менен тыбыштык курулушунан жана сҗзднҗ фондусунан таанылат, - дейт [5, 56 3]. Окумуштуунун маалымат боюнча азыркы кыргыз тили байыркы кҗҗнҗ тилден бҗлннп чыккан. Жогоруда айтылгандай, эмгекте этимология маселелери каралган. Окумуштуу К.К.Юдахиндин «Орусча-кыргызча сҗзднҗнҗдҗ » жол башынан берилген сҗздлрдн жалпы саны – 37511, бул сан сҗзднҗтнн 100 проценти болсо, анын 6,56 – иран тилинен, 5,75 – араб тилинен, 10,52 орус тилинен киргендигин, сҗзднҗтнн 22, 8 проценти башка тилдерден алынган сҗздлр, 77,2 - тл сҗздлр экендигин белгилейт [56 149]. Аталган эмгекте башка тилдерден кабыл алынган сҗздлр этимологиялык жана статистикалык планда берилген.

1988-жылы К.Дыйкановдун «Манас» эпосунун жиги алфавиттик сҗзднҗн [6] (21 миң сҗз) жарык крҗҗн. Мындай сҗзднҗтлр тилдеги сҗздлрдн активдннлнҗнн, жыштыгын аныктоого багытталат. К.Дыйкановдун аталган эмгеги мына ушундай багыттагы эмгектердин саамалыгы болуп саналат. Аталган сҗзднҗ чет тилди нйрҗннҗдҗ, нйрҗтннҗдҗ, окуу китептерин жазууда, окуу процессине байланыштуу сҗзднҗ тнзннҗдҗ керектелет.

1989-жылы К. Дыйкановдун —Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттнн сөздннгн »

жарык көргөн. Бул сөзднк - кыргыз тилиндеги терс сөздннгнннн биринчи тнзнлншн. Окумуштуу кери алфавиттнн сөздннгнннн «Тике жазылган сөздөрднн сөз башынан эмес, сөз аягынан башталып, алфавит тартибине келтирилсе, аны кери алфавиттнн сөздннгн дейбиз » деген аныктама берет, эмгек мына ошол типтеги сөзднктнн эки тнрнн бири-бирине салыштырып көрсөтннгннн негизделгендигин белгилейт [7, 6]. Мында сөздөр аяккы тамгасы боюнча (сен-нес; кыргыз-зыгыз; кет-тек) иреттелет. Сөздөрднн терс жазылышы фонетикалык принципте, кери алфавитте берилиши орфографиялык принципте иштелген. Сөздөрднн транскрипцияланып терс жазылышы морфемаларды табууга, андагы фонемаларды аныктап, орфоэпиялык сөзднк тнзннгннн жана машина сөздннгнн тнзннгнн жардам берет; сөздөрднн эреже боюнча жазылышы анын транскрипциясына салыштыруу - жазылыштын туура, же натуура экендигин аныктап, орфография эрежесин тактап, иштөөгө да жардам берет дейт окумуштуу [7, 6]. Сөзднктнн терс бөлннгндө 28 тамга, кери бөлннгндө 36 тамга берилген. Окумуштуунун маалыматы боюнча тектеш диалектилердин, тилдердин орфографиясын жакындаштырууга 28тамга жетиштнн болот [7, 10].

Мындан тышкары К.Дыйкановдун «Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин сөздннгнн» [8] жарык көргөн.

1971-жылы К.Дыйкановдун «Кыргыз тилинин таблицалары» [9] жарык көргөн. Анда фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, пунктуация, жазуунун тарыхы боюнча материалдар таблица тнрнндө берилген [9, 3 -340]. Бул эмгек улам толукталып, бир нече жолу басмадан жарык көргөн.

1989-жылы аталган эмгек «Кыргыз тили таблица тнрнндө» [10] деген ат менен жарыкка чыккан. Бул жолку чыгарылышында ал талапка ылайык 80 процентке өзгөрнлдн деп белгилеген автор. Анда алфавит, снйлөө органдары, ннднн тыбыштар, сингармонизм, ннснз тыбыштар, семасиология, этимология, лексикография, морфология, синтаксис боюнча материалдар [10, 3-335] таблица тнрнндө берилген. Окуу материалдары «белгилннгдөн белгисизди карай, жөнөкөйдөн татаалды карай » деген дидактикалык принципте жайгашкан. Материалдар салыштырма ыкмада иштелип, эрежелердин тууралыгын далилдеш нчнн Кейде статистикасы колдонулган.

1992-жылы К.Дыйкановдун —Кыргыз тили. Фонетика, лексика [11] аттуу эмгеги жарык көргөн. Окуу китебинин фонетика бөлннгндө алфавит, ннднн тыбыштар, нн узундугу, созулма нндннлөр, ннснздөр, окшошуу, муун, ташымал каралган. Лексика бөлнмнндө кирме сөздөр, семасиология, омонимдер, синонимдер, антонимдер, лексикадагы төл сөздөрднн тектештиги, сөздөрдн семантикалык маанилерине карата бөлнштнрнн, лексикадагы сөздөрднн тыбыштык өзгөчөлннгн, кыргыз тилинин байыркыдан калган лексикасы, тилдеги фонетикалык кубулуш деген темалар берилген.

К.Дыйканов – кыргыз илимине чоң салым кошкон, тил илиминде бараандуу орду бар таланттуу окумуштуу. Анын кыргыз тилинин морфологиясы, фонетикасы менен лексикасы, лексикографиясы, кыргыз тилинин тарыхы боюнча жазган эмгектери кыргыз тил илимин илимий-теориялык жактан байытты. Профессор К.Дыйканов өзнннн артынан келечек муундарга ак кызмат өтөй турган өлбөс-өчпөс баалуу мурас калтырды.

Колдонулган адабияттар:

Дыйканов К. Имя существительное в кыргызском языке. – Фрунзе: Кыргыз ССРинин илимдер академиясынын басмасы, 1955. -103 б.

Дыйканов К., Кудайбергенов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Фрунзе:1957. - 205 б.
3.Дыйканов К., Кудайбергенов С., Яншансин Ю. Кыргыз жазуусунун тарыхынан. – Ф., «Кырызокуупедмамбас», 1958. - 71 б.

Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги ннднглр. – Фрунзе: Элге билим бернг министрлигинин Кызыл аскер типографиясы, 1959. - 68 б.

Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан (Жогорку окуу жайлары нчнн). – Фрунзе: —Мектеп басмасы,1980. - 156 б.

Дыйканов К. Манас» эпосунун жиги алфавиттик сздннг. 1-бөлнк. - Фрунзе: КМУ, 1988. -

б.

Дыйканов К.—Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттнн сздннг ». – Алматы: 1989. - 456

б.

Дыйканов К. «Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин сздннг». – Фрунзе: 1956, 1961.

Дыйканов. Кыргыз тилинин таблицалары (студенттер жана эне тил мугалимдери нчнн). - Фрунзе, Мектеп басмасы, 1971. - 340 б.

Дыйканов К. Кыргыз тили таблицасы (студенттер жана эне тил мугалимдери нчнн). - Алматы, 1989. - 355 б.

Дыйканов К. Кыргыз тили. Фонетика, лексика. - Бишкек: 1992.